

Modern Türklük
Araştırmaları Dergisi
Prof.Dr. İristay Kuçkartayev'in Anısına
Cilt 13, Sayı 3 (Eylül 2016), ss. 33-46
DOI: 10.1501/MTAD.13.2016.3.27
Telif Hakkı©Ankara Üniversitesi
Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

Çağatayca Metinlerde *émiştük* Yapısı Üzerine*

A. Deniz Abik

Çukurova Üniversitesi (Adana)

ÖZET

Doğudaki İslami Türk yazı dilinin 15. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar olan dönemi genel olarak Çağatayca adıyla tanınmaktadır. Çağataycanın Klasik öncesi sanatçılarından Gedayi'nin divanında, Klasik dönem sanatçıları Nevayi ve Babür'ün divanlarında, Klasik sonrası dönemde yazılmış *Ferheng-i Türki* adlı bir sözlükte *émiştük* yapısı görülür. Bu yapının çözümlenmesi çeşitli zorluklar taşır. Bu makalede, söz konusu yapının alanyazında değerlendirilip değerlendirilmediğine ilişkin inceleme yapılmış, değerlendirmeler eleştirel olarak gözden geçirilmiştir.

Çalışmada, *émiştük* yapısını çözümlenme önerileri sunularak tartışılmıştır. İlk bakışta birleşik çekim gibi görünen *émiştük* yapısı, aldığı kişi ekleri bakımından birleşik çekim açıklamasına izin vermemektedir. *Divanü Lugati't-Türk*'teki -dUK biçimbiriminin de bu yapı ile ilişkisi tartışılmış ve değerlendirilmiştir.

Çağatayca metinlerdeki *émiştük* yapısının, Çağatayca öncesi ve sonrası metinlerde de tanıklarına rastlandığı anlaşılmaktadır. İslami Doğu Türk yazı dilinin hangi temeller üzerinde geliştiğini anlamak bakımından farklı biçimbirimlerin incelenmesi aydınlatıcı bilgiler verecektir.

ANAHTAR SÖZCÜKLER

émiştük, Çağatayca, Ali Şir Nevayi, Gedayi, Babür, Doğu Türkçesi, é(r)mek fiili.

* Bu makale, 22 Kasım 2013'te ÇTAS'ın Prof. Dr. Turhan Gandjei Oturumu'nda bildiri olarak sunulan metnin gözden geçirilerek, yeni bilgiler eklenerek düzenlenmiş hâlidir.

ABSTRACT

The period of Eastern Islamic Turkish written language which lasts from 15th century to the 20th century, is generally known as Chagatay. *Émişük* structure is seen in various works in pre-classical, classical and post-classical period. Gedayi, who was a pre-classical artist of Chagatay, preferred this structure in his works. This structure was also seen in the Divans of classical period artists such as Nevayi and Babür. In addition to these works of classical period artists, this structure was seen also in the post-classical period. This structure was seen in a dictionary called Ferheng-i Türki which was written in the post-classical period. Knowing that the analysis of this structure is difficult, in this article, whether this structure is evaluated in literature or not along with the evaluations are critically reviewed.

The analysis of the structure of the *émişük* is discussed by presenting proposals in this study. At the first glance, the structure "*émişük*" looks like a conjoint declination. When we examine this structure deeply, we can evaluate that the structure does not allow the description of the conjoint declination with respect to personal endings. The relation between this structure and the morphem "-duk" in Divanü Lugati't-Türk has been discussed and evaluated in this study.

The structure of "*émişük*", which exists in Chagatay texts, can also be found in texts before and after Chagatay texts. The examination of various morphemes will be useful in order to understand on which bases Islamic Eastern Turkish written language has been developed.

KEYWORDS

émişük, Ali Şir Nevayi, Gedayi, Babür, é(r)mek, Eastern Turkish, Chagathay Turkish.

1. Nevâyî'nin *Garâyibü's-Sıgar* divanında bir gazelde '*...émişük sén*', Gedâyî divanında bir gazelde '*...émişük bilmedim*' ve Bâbür divanında bir dörtlükte '*...émişük bildim*' kullanımları dikkat çekicidir. Bu kullanımın görüldüğü şiirlerin bütünü aşağıda görülmektedir.

Garâyibü's-Sıgar 497 (Kut 2003: 370).

- 1 Köñül alurda '*aceb dil-rübâ imişük sin*
Ni dil-rübâ ki belâ-yı Hudâ imişük sin
- 2 Köñül birürde saña bilmes irdim ay bed-mihr
Ki haste köñlüme *mundak belâ imişük sin*
- 3 Tabib 'aciz olup 'âkabet didi bildim
Ki 'ışk derdi bile *mübtelâ imişük sin*
- 4 Gedâlıg ittim ise bûsesi açığlanıban
Didi ki asru uyatsız *gedâ imişük sin*
- 5 Köñülni köydürüben candur sin ay yenî dağ
Fiğân ki bir yolu *köngli kara imişük sin*

- 6 Çirik vuhûş u saña taht kulle ay mecnûn
Fenâ memâlikide *pâdşâ emiştük sin*
- 7 Didim kemîne itin min külüp maña aytur
Nevâyî'ya ni belâ *hod-nümâ emiştük sin*

Gedâyî Divanı 148 (Eckmann 1971: 160)

- 1 dilberâ la'lin *hayât-ı cân emiştük*¹ bilmedim
bu könlünün derdine *dermân emiştük* bilmedim
- 2 hali kim sendin yıraç oldum 'azîzim anladım
kim visâlin devri *hoş devrân emiştük* bilmedim
- 3 halka halka sünbülün ol berg-i nesrînin üze
küfr ü mahz u *revnâq-ı iman emiştük* bilmedim
- 4 susadı könlüm begâyet vâdî-yi hecrinde âh
hâk-i pâyin *çeşme-i hayvân emiştük* bilmedim
- 5 künde her sâ'at yırakdın ay yüzün nezzâresi
men gedâğa *ömr-i cavidân emiştük* bilmedim

Bâbur Divanı (Eckmann 1988: 240 ; Yücel 1995: 215, 137)

- könlüm tileki *visâl emiştük* bildim
ol vasl dağı *muhal emiştük* bildim
her kanda ki bolsa mihribândur dér édim
ol dağı *galat-ı hayâl emiştük* bildim

Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*'nda Nevâyî'nin gazelinin ilk beyitinin ikinci dizesi ile Gedâyî'nin gazelinin ilk beyitinin ikinci dizesini verir(1988: 143). Babür'ün dörtlüğündeki kullanıma işaret etmemiştir². Brockelmann bu üç örneğin yanı sıra Rabguzî'den iki ve Bakırgan kitabından da bir örnek verir(Brockelmann 1954: 266 §203 e). Bu örnekler de şunlardır:

- Rabguzi 212, 9 "ol tâhri irmäs *irmiştük*"; 219,3 "nä yaman fi'lin bar *irmiştük*"
Bakırgan kitabı 32,12 "akıbet ol hanuman viran *irmiştük* bilmedim."

¹ Ekin harf çevrimi dwk olarak görülmektedir.

² Babür'ün *emiştük*'lü dörtlüğü, Eckmann'ın metinleri içerisinde bulunmaktadır (Eckmann 1988: 240).

Brockelmann'ın Rabgûzî'den verdiği örnekler, Londra yazmasına dayanan Ata (1997) metninde görülememiştir. Brockelmann'ın verdiği sayfa numaralarının hangi yazmanın veya basmanın sayfaları olduğu anlaşılamamaktadır.

Nevâyî'nin *Garayibü's-Sıgar* Divanındaki gazelinde görülen ilk beyit, Muhammed Taki Karakoyunlu'nun *Ferheng-i Türki* sözlüğünde de görülür (Rahimi 2016: 664-665/91v1-2). Rahimi, 1752 numaralı dipnotunda aynı sözlükte geçen *aytışa-müştüik idi* yapısına da dikkat çeker. 91v1'de *imiştüksin* için Farsça "imiş imişsin" (Rahimi 2016: 664), 108r7'de *aytışa-müştüik idi* için Farsça "biraz konuştuk veya başlayınca veya ifade edince" karşılığının bulunduğu görülür (Rahimi 2016: 732). Rahimi, 1752 numaralı dipnotta "91v1 imiştüksin: imiş idük +sin "imiş imişsin" < er-miş ertük-sin mi? 2063 numaralı dipnot: 108r7 aytışa-müştüik idi: < aytış-a er-miş ertük erdi. Katmerli çekim mi? Kiplik değeri olduğu Farsça karşılığından açıkça anlaşılmaktadır. Ayrıca bkz. 91v1 imiştüksin." açıklamasını verir.

2. Eckmann'ın *Çağatayca El Kitabı*'nda iki yerde bu yapıya değinilir: İlk olarak yardımcı fiiller başlığında *é(r)*- "olmak" fiili anlatılırken öğrenilen şimdiki zaman içerisinde 'şürde *é(r)*miş, bazen *-duk/-dük* partisibini alır: *é(r)*mişdük, *é(r)*miştüik' açıklaması verilir (1988: 141, § 132); ikinci olarak yine aynı ana başlık altında, *ér-* ve *tur-* yardımcı fiillerinin isim cümlelerinde ve yardımcı cümlelerde bağlayıcı vazifesi gördükleri açıklamasında öğrenilen şimdiki zaman içerisinde "*Körjül alurda aceb dilriiba émiştüik sên*" 'gönül almada acayip bir gönül alıcı imişsin' GS Nur.135a:1; *dilbera la'liñ hayat-ı can émişdük bilmedim* 'ey dilber, (senin) dudağının ruh(umun) hayatı (hayat vericisi) olduğunu bilmedim' G örn.XXX,1;" örnekleri verilir (1988:143, § 134).

Brockelmann, yukarıdaki örnekleri *İslamî Doğu Türkçesi Gramerinde* (*-miş* partisipi) başlığının içerisinde vermiştir (1954: 266 §203 e). Ayrıca, aynı çalışmada *koşac ve varlık ifadeleri* başlığında, *ärkän* içerisinde, *dük* ile *ikändük* "ist" kullanımlarının Tar.-text der Vonia Mus. 101,19, 118,10, 130,10, 158,9 tanıkları verilerek *dük*'e işaret edildiği görülür (Brockelmann 1954: 267 §204 b.).

3. *emişdük / émiştüik* için incelediğimiz gramerlerde, şimdilik Brockelmann ve Eckmann'ın kayıtlarından başka kayda rastlayamadık. Brockelmann ve Eckmann yapının mahiyetine ilişkin özel bir açıklama vermemiştirlerdir.

Bu kullanımlarda, özellikle Nevâyî'nin gazelinde, kişi zamiri ile yapılan çekim, yapının niteliği hakkında düşündürmektedir.

Tabîb 'âciz olup 'âkıbet didi bildim

Ki 'ışk derdi bile mübtelâ imiştüik sin

'mübtelâ émiştüik sên' için 'mübtelâ *é(r)*miş *é(r)*dük sên' gibi bir açılım, *é(r)*- fiilinin belirli geçmiş zamanında kişi unsuru olarak kişi zamiri kullanılamayacağı için mümkün olamaz. *é(r)*- fiilinin belirli geçmiş zamanı *é(r)*dim, *é(r)*din, *é(r)*di, *é(r)*dük,

é(r)dirjizl é(r)dirjler, é(r)diler biçimindedir (Eckmann 1988: 142, §132). Ayrıca bu açılım için ek fiilin birleşik çekiminde *érdi, érdük* birimlerinin ekleşmesi için örnek aramak gerekir. *é(r)miş é(r)di / é(r)dük* yapısında ekleşme örneği bulamadık, ancak 16. yüzyılda Ubeydullah Han'ın *Divân-ı Hikmet*'inde "188, 4 tilbe vü Şeyda *irürmiş* dip köñülni salma kim / Yitkürür irmiş alihim tilbe vü Şeyda işin" örneğinde *irür irmiş > irürmiş* ekleşmesi görülmektedir (Seyhan Alışık 2009: 251). Bundan başka *Kıyasü'l-Enbiyâ*'da ve *Nehcü'l-Feradis*'te ikişer örnekte şart birleşik çekiminde *er-* fiilinin ekleştiğini kaydeden Ata, *Husrev ü Şirin*'de de bir örnekte ekleşme görüldüğünü işaret eder: *ölürse* (KE80v12), *sökerse* (KE77v6), *aytırsaraj* (NF189-10), *okıtarsaraj* (NF189-10), *iskirse* (HŞ3515) (Ata 2002:71,87). Toprak da *Kıyasü'l-Enbiyâ*'da bir yerde 'Enbiya evliya mü'min kirür, mümin me kirürmiş (116r7KE)' örneğinde *e(r)miş*'in ekleştiğini kaydeder (Toprak 2005: 298). Harezmi ve Çağatay metinlerinde *er-* fiilinin kökünün eriyerek ekleşmiş biçimlerin kullanımı yaygın değildir³. Yalnız Eckmann *kördise < kördi ése* (LN 147b 8) örneğini tek örnek olarak verir (1988: 21, §12). *Rylands Satırlarası Kur'an Tercümesinde* -*gaytı, -GAtı, -seti* biçiminin varlığını gösteren Ata, -*gay erti > gaytı* ekleşmesini Sibicâb bölgesi ile ilişkilendirmektedir (2004:160).

'*mübtela é(r)miş é(r)dük sén*' açılımı mümkün değil ise '*mübtela émiştük sén*' için nasıl bir açılım düşünmek gerekir? *la'liñ hayât-ı cân émişdük* kullanımları ile *mübtelâ émiştük sén* kullanımları arasında ilişki var mıdır? Aynı yapı mıdır? Sibicâbî'nin Doğu Türkçesindeki *Gülistan* çevirisinde "...bahtır közi bidâr irmiş irdök kim bir cihan dide pir sohbetige tuş bolduñ (89a5/7)" kullanımını, eseri doktora tezi olarak çalışan Ergene, "... *bidâr irmiş irdi ök* olarak açıklanabilir açıklaması ile verir ve Tunyukuk yazıtından ...*bertim ök* (TY 52), *ıdtım ok* (TY 52), *ölürteçik (<ölürteçi ök)* (TY11)... *öltik ök* (TY16), *ölürteçik ök* (TY30) (Tekin 2004a,s.534 vd.) örneklerini sıralar (Ergene 2012: 107). Bu örnek dışında benzer kullanım Sibicâbî *Gülistan*'ında görülmemektedir. Ergene'nin örneği, Gedâyî Divanındaki "dilberâ la'liñ hayât-ı cân *emişdük* bilmedim/ bu köñülnüñ derdine dermân *emişdük* bilmedim" örneği ile Bâbü Divanındaki "Köñlüm tileki visâl *emişdük* bildim" kullanımlarına benzemektedir. Bu örnekleri Ergene gibi açıklayabiliriz: Gedâyî örneğini 'la'liñ hayat-ı can *emiş édi ök > émişdük*, Bâbü örneğini de 'köñlüm tileki visal *emiş édi ök > émişdük > émiştük* olarak açıklamak mümkün olabilir. Brockelmann'ın *ikändük* "ist(-DUr/-DIr)" örneği de bu şekilde açıklanabilir: *i(r)kän i(r)di ök > ikändük* (Brockelmann 1954: 267 §204 b.).

Buğra (Han) tezkiresinden parçalar yayımlayan Berbercan'ın dil özellikleri üzerine açıklamalarında *é- Esas Yardımcı Fiilinin /-ken/ Partisip Ekiyle Kullanımı* başlığında, "Fonksiyonel olarak, anlamı pekiştirilmiş katmerli bir kullanım sağlamak amacıyla, bildirme görevli *é-* yardımcı fiilinin /-ken/ partisip ekiyle birleştirilerek

³ Abik 1993'te bu tür ek fiilin ekleşmesini gösteren kullanım görülmemektedir.

oluşturulmuş rivayet edilen geçmiş zaman çekimi olan *é-ken* şeklinin * /-dük/ partisip ekini almış *é-* fiiliyle birleştirildiği görülmektedir: *ékendük* (< *é-ken* + *é-dük*)” açıklamasını verdiği görülür. Bu kullanım için metinden şu örnekleri verir: *‘acāyib kārōān ékendükler* (77), *Kāşkarğa pād-şāh ékendükler* (290). Berbercan, *émiştük* (< *é-miş* + *é-dük* < *ermiş erdük*) açıklamasını *-mİş* geçmiş zaman sıfat fiilinin Çağataycada yerini *-gAn* sıfat fiiline bıraktığını anlatmak için vermiştir (Berbercan: 2011: 447). Bunun için de “Doğu Türkçesinde rivayet edilen geçmiş zaman partisip eki olarak /-mİş/, daha ziyade şiir dilinde rastlanmaktadır. Zamanla Doğu Türkçesinde, /-mİş/ yerine /-GAn/ partisip ekinin geçtiğini bilmekteyiz (Bkz. Eckmann 2005: 104). Dolayısıyla *émiştük* yerine *ékendük* şeklinin geçtiği açık bir şekilde anlaşılmaktadır.” ifadesini kullanır. *émiştük* yerine *ékendük*’ün geçmesi anlaşılabilir ama *émiştük* veya *ékendük* anlaşılabilir. Brockelmann’ın da *ikändük*’e dikkat çektiğini daha önce belirtmiştik.

Berbercan’ın *Buğra Han Tezkiresinden* verdiği her iki cümledeki fiilin kişisine bakıldığında üçüncü kişi olduğu görülür.

Söz konusu iki cümlelerin bütünü aşağıdadır.

“75 Tā şol vakt-ğa-ça Hazret-i Sulţān āt-nıñ üze-side turdılar. 76 Hazret-i Sulţān hayrān kalıp āydılar: ‘Acāyib kārōān 77 ékendük-ler.’”;

“Haberde 288 andağ keltürüpdürler kim Hazret-i Sulţān Satuñ Buğra 289 Han Ğāzī-niñ uluğ oğlanları Hazret-i Sulţān Hasan Buğra 290 Han Ğāzī Kāşkarğa pād-şāh ékendük-ler.”

-mİş veya *-gAn* sıfat fiilinin üzerine bir kez daha *-dUk* sıfat fiilinin gelmesi mümkün değildir. Ayrıca cümlelerin anlamı bakımından kişi unsuru gereklidir. Çekimli üçüncü kişi örneklerinde kişi unsurunun 1. çoğul kişi unsurunu taşıyan *-dük*’ü alması gariptir. Burada da *é(r)ken é(r)di ök* açıklaması düşünülürse, ayrı bir ek gerektirmemesi dolayısıyla üçüncü kişilerde problem görülememektedir; ancak yine Nevâyî gazelindeki *‘mübtela émiştük sên’* yapısında kişi unsurunun 2. tekil kişi zamiri olması nedeniyle açıklama mümkün olamaz. Ayrıca, yine *ékendükler* yapısındaki 3. çoğul kişi kullanımını açıklama mümkün olamaz. Bu yapıyı açıklamak için birkaç öneri getirilebilir.

3.1. mübtelā é(r)miş dég/ök sên > mübtelā é(r)miş dég ök sên > mübtelā émiştük sên

Bu öneri için *é(r)-* fiilinin geçmiş zaman çekiminde zaman eki ile kişi eki arasına *dég/ök* unsurlarının girdiğini örnekleyen tanıklara ihtiyaç vardır. *dék* edatından sonra *ök* edatının kullanımına ilişkin birçok örnek görülmektedir⁴, ama çekim unsurları

⁴ *mén dégen dék ök boldı* “tam benim dediğim gibi oldu” (Eckmann 1988: 145, §136 d.); Sibicabi’de “iki örnekte *dik* edatından sonra gelmiştir: *seniñ musahabetiñde seniñ dik ök şumi*” (78b/4), “...sindin alğan rahtıñ seniñ dik ök bedbahtka birür miz” (60a13/60b-1) (Ergene 2012: 107).

arasında bulunmasına örnek görülmemektedir⁵. Ayrıca ses bilgisi açısından iki unsurun birleşmesini açıklayacak tanıklara da ihtiyaç vardır.

3.2. *mübtelâ é(r)miş durur ök sén > mübtelâ é(r)mişdur ök sén > mübtelâ émiş dök/dük sén > mübtelâ émiştüük sén*

Bu öneri için *dur-* fiilinin önündeki kısmı, isim kabul etmek gerekir ki *-miş* sıfat fiili dolayısıyla bu olanaklıdır. *-dur ök* birimlerinin birleşmesi ve *-dük* biçimini oluşturması için sesbilgisi kanıtları inandırıcı olmalıdır. Çağataycada /r/ sesinin erimesi örnekleri vardır⁶ ama *-dUr'* da /r/ erimesi tanıkları bulmak gerekir.

3.3. *mübtelâ é(r)miş idi ök sén > mübtelâ é(r)miş idük sén > mübtelâ émiştüük sén*

mübtelâ é(r)miş sén "mübtela imişsin" *ér-* fiilinin belirsiz geçmiş zaman 2.tekil kişi çekimidir. Bu çekimde zaman eki ile kişi eki arasına *idi ök* parçalarının gelmesi imkân dâhilinde olursa *mübtelâ émişdük sén* yapısı ortaya çıkabilir.

ök /ök kuvvetlendiricisi Eski Türkçeden başlayarak Doğu Türk yazı dilinde kullanımını gördüğümüz bir birimdir. Eckmann "tam, kesin olarak, mutlaka" anlamı ile Çağataycada kullanımı için örnekler verir (1988: 145, 136 d). Bodrogligeti de "gerçekten, tam" anlamında onaylama edatları içinde örnekleri ile değinir (2001: 327). Brockelmann, vurgulayıcı edatlar içerisinde Karahanlı metinlerinden başlayarak edatın kullanımını örnelemiştir (1954: 191, 144c). Erdal da Eski Türkçedeki kullanımını verir (2004: 245). Bütün dönemlere bakıldığında Nevâyî gazelindeki *mübtelâ é(r)miş sén* çekiminde *ök/ök'*ün zaman eki ile kişi eki arasında bulunması ve *mübtelâ é(r)miş ök sén* kullanımı mümkündür. Brockelmann'ın gramerinde, *ök/ök* kuvvetlendiricisinin işlendiği bölümde, dipnot olarak Tarançı diyalektinde *ki* kuvvetlendiricisi anlatılırken verilen *kıldukki* "yaptı", *kavdukki* "kovdu", *kopardiki* "yükseldi", *ketürdiki* "getirdi" örnekleri de belirli geçmiş zaman üçüncü tekil kişi çekimi tanıkları olarak görüldüğüne göre *kıldukki* < *kıldı ok ki, *kavdukki* < *kavdı ok ki, *kopardiki* < *kopardı ok ki, *ketürdiki* < *ketürdi ök ki olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Bu örnekler, Sibîcâbî *Gülîstam*'daki "...bahtır közi bidâr irmiş irdök" örneği ile benzetilmektedir.

mübtelâ émişdük sén yapısının çözümlenmesinde, birinci adımı, *ök* kuvvetlendiricisinin çekim unsurlarının arasında bulunabileceğini gördükten sonra, ikinci adımda *idi* kuvvetlendiricisini değerlendirmek gerekecektir. *idi* Eski Türkçede varlığını bildiğimiz bir başka kuvvetlendirici. Erdal, analitik fiiller başlığında ardı ardına gelen *bermez erser* gibi yapıların arasına yalnız *ök/ök* ve *mul/mü'*nün girebileceğini ve *bermez ök erser* görünümünün olabileceğini söyledikten sonra *idi*

⁵ *imiştük sin* < *imiş teg ök sin*, Lİ 2004'teki örneklerde buna benzer yapı göremedim.

⁶ *bile/birle, é-ér-, émes/érmes, édi/érdi* (Eckmann 1988: 29, §20).

edati, olumsuz kelimelerin olumsuzluğunu vurgulamak için önden gelir, fiil cümlesinin parçası olabilir, açıklamasını yapar (2004: 245). Bu, *idi'* nin fiil birleşmelerinde arada olabileceğine işaret eden bir açıklama olarak anlaşılmaktadır. Yine Erdal, *idi'* nin olumsuz değerli kelimelerin önünde de kullanıldığını "et öz menjisi közünte *idi* uçuz yinik boltı" örneği ile verir (2004: 346).

Clauson, *idi'* nin Orhon, Uygur, Karahanlı metinlerinde varlığını göstermiştir. Karahanlı metinlerinden *Dîvânü Lugâti't-Türk'te* kelimenin bulunmadığını da kaydeder (1972: 41). Sözlükte verilen örnekler sıfat ve fiil öncesinde kullanılan zarf görevli örneklerdir. Karahanlıca sonrası metinlerde *ıdı* görülmez, *ineŋ* görülür. Sonra *ineŋ* de kaybolur. *Kutadgu Bilig'*deki bütün *ıdı* tanıkları değerlendirildiğinde, *ıdı* ök birlikteliğinin zarf olarak kullanıldığı görülür: 868 *ıdı* ök öküş ; 986 *ıdı* ök muhal ; 1401 *ıdı* ök yakın; 2221 *ıdı* ök sakış; 2272 *ıdı* ök uluğ iş; 2421 *ıdı* ök tusulsa; 2454 *ıdı* ök öküş; 3294 *ıdı* ök sevindi; 4073 *ıdı* ök uluğ. Bu kullanımların hiçbiri *er-* fiilinin çekim öğelerinin arasında yer almamaktadır. Eğer *ıdı* ök birleşmesi var ise bu birleşmenin tarihi ne zamandır? Şayet Karahanlı döneminde ise *ıdı'*deki sızıcı /d/ nin durumu nasıl değerlendirilmelidir? Bu birleşimde /d/ olarak korunmuş mudur?

4. *-mİş* ve *-DUK* sıfat fiillerinin, eklerinin özellikleri incelenirse söz konusu yapıları açıklayıcı bir özellik bulunabilir mi? "Türkiye Türkçesindeki *-miş* Ekinin Dolaylılık ve Dolaylılık -Dışı Kullanımlarında Zamansal Atf" başlıklı yazıda Bacanlı şunları söylemektedir:

"Eski Türkçedeki *-miş* eki yine aynı dönemde lehçesel olduğu anlaşılan anlam ikizi *-dok* ekiyle birlikte 'kazanılmış bir özellik, halihazırda olan bir sonuç, öznenin duragan görünümlü karakteristiği' şeklinde nitelenen benzer anlamsal özelliklere sahip iki sıfat-fiil ekinden biridir (Grunina 1976: 23-24; 1991: 177-179). Bu benzer anlam ilişkisi yüzünden runik anıtlarda *-miş* ekinin olumsuzluk çekimi hiçbir zaman *-mamış/-memiş* şeklinde yapılmamış ve bunun yerine 'yedekli (suppletive)' bir şekil olarak *-madok/-medök* şekli kullanılmıştır (Grunina 1976: 23; Doerfer 1993:87; Tekin 2003:184-185; Erdal 2004: 273274, 293-300). Nitekim Eski Türkçedeki (*-mış* ve *-mAdok* şekillerindeki) bu yedekli çekimleme günümüz Yakut ve İran'daki Halaç lehçelerinde korunmuştur (Grunina 1976: 20, 23; Kıral 2000: 92-96). *-mİş* ve *-dOk* ekleri bir önceki aşamada anlambilimsel niteleme bakımından 'ben ... *-miş* kişiyim' anlamında ve sıfat fiile daha yakın sonuçsal birer şekil olarak kullanılmış ve bunlardan *-dOk* eki zamanla periferik hale gelmiştir (örnekler ve daha fazla bilgi için bk. Grunina 1976: 22-24; 1001:176-179; Tekin 2003: 169-170, 184-185)." (Bacanlı 2008: 9-10).

Talat Tekin'in 'Eski Türkçedeki {-dOk} İsim-Fiil Eki Üzerine' adlı ekin köken bilgisi açıklamasına yönelik yazısında, Kâşgarlı Mahmud'un ekle ilgili verdiği bilgileri

aktardığı bölümü görmek yararlı olacaktır:

“{-dOk} isim-fiil ekinin predikat şeklinde kullanımı ve gramatikal açıklamaları MK (DLT II 60-62)’de görülmektedir. MK’nin Suvar, Kıpçak ve Oğuz diyalektlerinde {-dOk} isim-fiilinin predikat fonksiyonu için pek çok örnek verdiği genellikle bilinmektedir. O (örneklerin) bazılarını burada verirsek şöyledir: [ol] yā qurdoq “O yay kurdu”, mǎn yā qurdoq “Ben yay kurdum”, biz yā qurdoq “Biz yay kurduk”, olar tāyqa aydoq “Onlar dağa tırmandı”, biz aydoq “Biz tırmandık”, olar äwkä kirdök “Onlar eve girdi”, ol anı urdoq “O, onu vurdu”, mǎn munda turdoq “Ben burada durdum”, mǎn anar tawar birdök “Ben ona davar verdim”, mǎn yarmaq tirdök “Ben para biriktirdim” (DLT II 60-62), qadaş timiş qaymadoq, qağın timiş qaymış “Kardeş demiş dönüp bakmamış (iltifat etmemiş) kayın demiş iltifat etmiş” (DLT I 403, III 245; EDPT 674). Kaşgarlı tarafından bahsedilen Orta Türkçe diyalektlerinde {-dOk} predikatının iyelik eki almadığı görülmektedir;” (Tekin 2012: 373).

Kaşgarlı’nın kaydettiği örneklerin benzeri Salar Türkçesinde görülür. Salar Türkçesinde çekimli fiillerde kişi unsurunun zaman veya şekil ekinin üzerinde olmadan başta zamirle belirtildiğini G. Mehmet söyler (2012: 203)⁷. Kaşgarlı’daki veri, Oğuzca için verildiğine göre Salarca ile uyumlu görülmektedir (Ercilasun- Akkoyunlu 2014: 249, 250). Türkmencede de gelecek zaman çekiminde zaman ekinin sonra kişi ekinin kullanılmadığı, kişi unsurunun fiilin önünde zamirle verildiği görülür (Kara 2001: 49).

Pritsak’ın *Fundamenta*’daki Yeni Uygurca makalesinde, “*ilgäriside ike adäm bar ikän-duk* (önce iki adam yaşamış, varmış); “*küçükke yolvaz* (<*yolbars*) *ikändük* (Bu küçük hayvanlar kaplan imiş.)” örneklerini buluruz. Pritsak, isim fiillerle oluşan bitimli şekillerde belirsiz geçmiş (indefinit II) içerisinde *-dUk* başlığında Kaşgarlı’nın bu biçimi Oğuz, Kıpçak ve Suvar örnekleri ile gösterdiğini, bu şeklin yardımcı fiil olarak görüldüğünü, aynı görevde güney diyalektinde *-miş*’ta olduğu gibi aynı görevde kullanıldığını kaydeder (Pritsak 1959: 559).

5. *Dîvânü Lugâti’t-Türk*’te Kaşgarlı’nın *-duk* için açıklamalarını değerlendiren Nalbant, Kaşgarlı’nın verdiği örneklerden bir kısım Türk boylarının belirli geçmiş zaman çekimini farklı şekilde yaptıklarının anlaşıldığını belirterek örneklere dayanarak *-dUk* ile yapılan çekimin bütün kişilerini sıralar.

⁷ Mehmet Kara, Salarcanın Moğolcanın etkisi ile özne düşürebilen dil olma özelliğini kaybettiğini, öznenin Moğolcada olduğu gibi mutlaka sözlüksel bir şekilde gösterilmek zorunda olduğunu belirtir (2012: 203). Yükleme bölümünde verilen örnekler de fiil işletmesinde şekil ve zaman ekinin sonra kişi unsurunun verilmediğini, kişinin, öznenin bağımsız olarak verildiğini gösterir (2012: 212 vd.). Örneğin belirli geçmiş zaman için verilen örneklerde de bu durum görülür (2012: 144).

Tekil kişiler:

1. kişi *men ya kurduk /men munda turduk /men anar tawar
berdüik /men yarmak terdüik*
2. kişi Bu kişi için örnek verilmemiştir.
3. kişi *Ya kurduk /Ol süt sağduk / Ol keldük /Ol anı urduk*

Çoğul kişiler:

1. kişi *Biz ya kurduk / Biz ağduk / Biz keldük*
2. kişi Bu şahıs için örnek verilmemiştir
3. kişi *Olar tağka ağduk / Olar ewge kirdük* (Nalbant 2002: 199).

"Eski Anadolu Türkçesinde -dUk Ekli Geçmiş Zaman Çekimi" adlı yazısıyla Eski Anadolu Türkçesini bu çekim bakımından değerlendiren Koç, Fahrî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'inde *Buyurduk korug issine kulını / Çalıya virdiler kızıl gülünü* (HS: 272/349) beyitini "[Hükümdar] buyurdu, bağ sahibine [şehzadenin] kulunu; çalıya kızıl gülünü verdiler." çevirisi ile verir. Bu beyitteki -duk'u metni yayımlayan Flemming'in istinsah hatası olarak görüp *buyurdu* biçiminde düzelttiğini, yine *Gülünde bitmedük dahi benefse / Elikdür Husrevi aldanma nefse* (HS: 284/577) beyitini de *bitmedi* olarak düzelttiğini kaydeder (Koç 2012: 13).

Kutadgu Bilig'deki *taplamaduk* kullanımını, üçüncü tekil kişi tanığı olarak değerlendiren Koç, Mısır nüshasının müstensihinin *taplamaduk* biçimini tanımayarak *taplamadı* biçiminde düzelttiğini, Arat'ın da bu nüshaya dayanarak anlamı verdiğini söyler:

Özüng taplamaduk berü kelmeking/ Manga tuşmakıng hem yüzüm körmeking (Arat 1947: beyit no 3910). "Sen bana gelmeği, benimle buluşmağı ve yüzümü görmeği kabul etmemişsin." Koç, Ercilasun'un *Kutadgu Bilig Gramerî*'nde 'kabul etmedin' şeklinde çevrilmesi gerektiğini Mısır nüshasını da dikkate alarak belirttiğini ekler, ancak Koç, bu çekimin üçüncü tekil kişi çekimi olduğu kanaatini *Kutadgu Bilig*'den başka örneklerle dile getirir (Koç 2012: 13).

Eski Türkçe ve Orta Türkçe metinlerde üçüncü kişiler için belirsiz geçmiş zaman çekiminde kullanılan olumsuz görünüşlü /dUk/ yapısı için pek çok malzeme olduğunu belirten Koç, Talat Tekin'in, yazıtlarda /dUk/ biçimbirimli çekimli örneklerin *tegdüküm* dışında, hepsinin tekil üçüncü kişide ve olumsuz yapıda olduğunu örneklerle sıraladığını işaret eder. *Karluk işiñe kelmedük*. "Karluklar müttefiklerine (buluşacaklarını söyledikleri yere) gelmemişler."

Koç, Eski Anadolu Türkçesinde /dUk/ ekli geçmiş zaman çekiminin birinci tekil kişi dışındaki bütün çekimlerinin örneklendiğini söyleyerek dizgeyi verir.

Birinci tekil kişi (?)

İkinci tekil kişi **-dUksIn** *Çün kulu Zeyd kendüden destûr diledi, eyitdi: "Sen henüz âzâd olmaduksm.(Fütûhu's-Sâm Tercümesi (Süleymaniye Ktp. Fatih, no. 4286, vr. 13b/19) (Gülsevin 1992: 258).*

Üçüncü tekil kişi **-dUk** *Añlamaduktur ki bu Rüstendurur/ Pehlevân-ı cümle-i âlemdurur (MT: 77/13; KY-I, 172/1151) "Bütün âlemin pehlivanı Rüstem olduğunu anlamamıstı."; Bir kuş ol vâdî içinde uçmaduk/Biregü anuñ yolından geçmedük (MT: 104/9; KY-I, 230/1547) "Bir kus o vadi içinde uçmamış, kimse vadinin yolundan geçmemiş."; Kimse anuñ gibi yolu görmedük /Kimsene ol yola hergiz irmedük (MT: 104/11; KY-I, 230/1549) "Kimse onun gibi yolu görmemiş, kimse o yola hiç erişmemiş."; Çok zamândur kim seniñ gibi kisi / Dutmadukturur benim gibi kusı (MT: 192/2; KY-II, 424/2849) "Çok zamandır senin gibi bir kişi, benim gibi bir kuşu tutmamıştır."*

Birinci çoğul kişi **-dUgUz** *Eytdi hiç unutmaduguz biz sizi / Gerçi siz añmaduñuz hergiz bizi (MT: 92/6; KY-I, 202/1370) "Dedi: "Gerçi siz bizi hiç hatırlamadınız, ama biz sizi hiç unutmadık."; Saña âşık nefis için olmaduguz/ Anuñuçun aksuña kanmaduguz (MT: 118/2; KY-I, 260/1747) "Sana nefis içi âşik olmadık, onun için görüntüne aldanmadık."*

İkinci çoğul kişi **-dUksIz** *Zîre kim siz bilmedüksiz sîretin/ Göricek hem bilmeyesiz sîretin (MT: 106/10; KY-I, 234/1577) "Zira siz onun içini bilmediniz, görünce de yüzünü tanımazsınız."; Siz anlamadüksiz. "Siz anlamamıssınız." Anter-nâme' den naklen bk. Gülsevin 1992: 258.*

Üçüncü çoğul kişi **-dUklAr** *Ol ağu tamâmet ol avratun boguzına girdi soluk sâ'at avrat helâk oldı /Güzâfın eyitmedüklerdür usbu meseli. Kelile ve Dimme' den naklen bk. Gülsevin 1997: 86.*

(Koç 2012 : 18 vd.)

Koç'un verdiği çekim dizgesinde üçüncü kişilerin *durur/ -dur* parçalarını alması, diğer kişilerdeki kişi unsuru olan zamirin de gerekçesini açıklamaktadır. Bu çekimlerde *-duk* sıfat fiilliğini devam ettirmekte, *dur-* fiili çekim olanağı vermektedir.

6. Sonuç

Gedâyî, Nevâyî ve Babür'de görülen *émîştük*'lü kullanımların tanıklarında, hep '(isim)+(ér-)' dizisi görülür. Tarançı tanıkları da *-mİş* yerine *-gAn* sıfat fil kullanımı ile

aynı diziyi gösterir. Rabguzî ve Bakırgan kitabı tanıkları da benzer kullanımdadır. Ferheng-i Türkî'deki *aytışa-müştük idi* bu bakımdan diğer tanıklardan ayrılır. Bu tanığın diğerlerine örneksime ile kullanıma girdiği düşünülebilir.

Divanü Lugati't-Türk'te Kâşgarlı, *-dUk*'taki /k/'nin tahkik belirtisi olarak kullanıldığına işaret eder.

“Oğuzlar ise tahkik için “o gitti” anlamında **barduk**, “o geldi” anlamında **keldük** derler. Üçüncü şahıstaki ye ve Türklerin olumsuz birinci şahsındaki mim yerine kaf ve kef getirirler; “gitmedi” anlamında **barmaduk**, “gelmedi” anlamında **kelmedük** derler. Bu (kaf ile kef), tahkik belirtisi olarak konulmuştur. Bu kural bütün fiillerde geçerlidir; hiçbir şey bunun dışına çıkamaz.” (Ercilasun- Akkoyunlu 2014: 250).

Arap gramerciliğinde *tahkik* sözünün gramerde, özellikle tahkik edatı olarak “doğrulama, pekiştirme, gerçekleştirme, kuvvetlendirme” anlamı ile kullanıldığı kaynaklarda görülmektedir. *Divanü Lugati't-Türk*'teki “kişi zamiri + fiil (-dUk)” kullanımı⁸ *-dUk*'u kişisiz kullanma olanağı tanıdığına göre bu biçimbirimi kuvvetlendirici⁹ olarak değerlendirme mümkün olabilir.

Yukarıda tartışılan, ancak bazı yönlerden eksik kalan kimi çözümleme önerilerinden sonra, *emiştük*, *emiştük sên* kullanımlarında, *-dük*'ün üzerine kişi unsuru almayan belirsiz geçmiş zaman değeri ile, *-miş* eşdeğeri gibi yapının içinde kuvvetlendirici olarak, âdeta *-dUr < durur < turur* gibi bir kuvvetlendirici olarak kendi işlevi bakımından işlevsizleşerek *ér-* fiilinin belirsiz geçmiş zaman çekiminde saklandığı düşünülebilir: *é(r)mış é(r)dük sên > é(r)mış é(r)dük sên > emişdük sên*. Üzerine gelen kişi unsuru, *-miş*'in aldığı kişi unsurudur.

Edgâyî, Nevâyî, Bâbü'r şiiirlerinde görülen *emiştük* yapısı, Klasik Doğu Türk yazı dilinin kaynaklarını görmek bakımından, dayandığı lehçeleri değerlendirmek bakımından yeni çalışmalara ihtiyacımız olduğunu göstermektedir.

Kaynaklar

- ABİK A.D. (1993) *Ali Şir Nevayî'nin Risaleleri Tarih-i Enbiya ve Hükema, Tarih-i Müluk-i Acem, Münşe'at, Metin, Gramatikal İndeks-Sözlük*. Basılmamış Doktora Tezi (Danışman Prof. Dr. Mustafa CANPOLAT), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- ATA A. (1997) *Nasrû'd-din Bin Burhanü'd-din Rabguzi Kısasü'l-Enbiya (Peygamber Kıssaları) I Giriş- Metin- Tıpkıbasım, II Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

⁸ Bkz. Ercilasun- Akkoyunlu 2014: 249.

⁹ Bu biçimbirimin içinde “(-DI)+(ok/ök)” biçimbirimlerinin varlığını kabul etmek makul görünmektedir. Tahkik anlamını da bu kuvvetlendirici destekler.

- ATA A. (2002) *Harezmi- Altın Ordu Türkçesi*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- ATA A. (2004) *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası) Karahanlı Türkçesi (Giriş- Metin- Notlar- Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- BACANLI E. (2008) Türkiye Türkçesindeki -miş Ekinin Dolaylılık ve Dolaylılık-Dışı Kullanımlarında Zamansal Atf . *Bilgi Kış / 44*, 1-24.
- BERBERCAN M. T. (2011) Buğra Tezkiresi'nden Parçalar (Transkripsiyon – Dil Özellikleri Üzerine Bazı Açıklamalar – Tercüme). *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 6/4 Fall*, 431-455.
- BODROĞLİGETİ A. (2001) *A Grammar of Chagatay*. Muenchen: Lincom Eurapa.
- BROCKELMANN C. (1954) *Osttürkische Grammatik der Islamischen Litteratursprachen Mittelasiens*. Leiden.
- CLAUSON G. (1972) *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
- ERDAL M. (2004) *A Grammar of Old Turkic*. Leiden- Boston: Brill.
- ECKMANN J. (1971) *The Divan of Gada'i*. Bloomington: Indiana University.
- ECKMANN J. (1988) *Çağatayca El Kitabı (Çeviren Günay KARAAĞAÇ)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- ERCİLASUN A.B.- AKKOYUNLU Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud Divanü Lugati't-Türk Giriş- Metin- Çeviri- Notlar- Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ERGENE O. (2012) *Sibicabi Gülistan Çevirisi C. I (Giriş -Dil İncelemesi- Metin- Çeviri- Tıpkıbasım), C. II (Dizin)*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi (Danışman Prof. Dr. A. Deniz ABİK), Adana.
- KARA M. (2001) *Türkmençe (Giriş-Gramer-Metinler-Sözlük)*. Ankara: Akçağ.
- KOÇ M. (2012) Eski Anadolu Türkçesinde /Duk/ Ekli Geçmiş Zaman Çekimi. *Türkbilgi*, 23, 11-18.
- KUT G. (2003) *Ali Şir Nevayi Gara'ibü's-Sıgar İnceleme- Karşılaştırmalı Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- MEHMET G. (2012) *Çinghai Salarcasının Tasviri Grameri (Ses Bilgisi, Şekil Bilgisi, Cümle Bilgisi)*. Ankara: Kurgan Edebiyat.
- NALBANT V. (2002) -DUK Eki ve Divanü Lugati't-Türk'te -DUK Ekli Görülen Geçmiş Zaman Çekimi. *Türköloji Dergisi*, XV. Cilt. Sayı: 1, 193-203.
- PRİTSAK O. (1959) *Das Neuuiigurische. Philologiae Turcicae Fundamenta I*, Wiesbaden, 525-563.
- RAHİMİ M. (2016) *Muhammed Taki Karakoyunlu Ferheng-i Türkî Mukaddime ve Bab-i Elif (1r-124r)*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi (Danışman Prof. Dr. Sema F. Barutcu ÖZÖNDER).
- SEYHAN ALIŞIK G. (2009) *'Ubeydullah Han Divan-ı Hikmet Giriş- Metin- Dizin*. İstanbul.
- TEKİN T. (2012) Eski Türkçedeki {-dOk} İsim-Fiil Eki Üzerine (Çeviren: Dr. Ümit Özgür DEMİRCİ)". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi S. 47*, 371-377.
- TOPRAK F. (2005) *Harezmi Türkçesinde Fiil*. Ankara.
- YÜCEL B. (1995) *Bâbü'r Dîvânı*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.

A. Deniz Abik

Prof. Dr., Çukurova Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Öğretim Üyesi.

Adres: Çukurova Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü 01330,
Adana/Türkiye.

E-posta: denabik@cu.edu.tr

Yazı bilgisi:

Alındığı tarih: 21 Haziran 2016

E-yayın tarihi: 10 Ocak 2017

Çıktı sayfa sayısı: 14

Kaynak sayısı: 25